

Л. Д. Федорова

Києво-Печерський історико-культурний заповідник Національний

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК Національний – культурно-просвітницька і науково-дослідна установа, що вивчає й популяризує унікальний комплекс споруд [Києво-Печерської Свято-Успенської лаври](#). Є одним із найбільших музеїв-заповідників в Україні. Музейна справа на тер. Лаври бере поч. у 1900-х рр., коли було відкрито для публіч. огляду ризницю собору Успіння Пресвятої Богородиці (див. *Успенський собор*). Від перших років рад. влади, що провадила політику переслідування віруючих і руйнації культових споруд, питання збереження архіт.-істор. комплексу Лаври стало особливо актуальним. 1919 співроб. архіт. секції Всеукр. комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини й УАН для визначення тех. і худож. стану собору Успіння Пресвятої Богородиці та ін. храмів Лаври склали їхні анкети. Значну роль у створенні музею на тер. Лаври відіграв академік УАН *Ф. Шміт*, з ініціативи якого 1919–20 Київ. губерн. комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини поставив на облік об'єкти Лаври, що мали виняткове історико-художнє значення, та відкрив у соборі Успіння Пресвятої Богородиці Музей лавр. старовини. Активну участь у цій роботі брав мистецтвознавець *Ф. Морозов*. 1921 він обстежив матеріал. цінності Києво-Печер. друкарні, вилучені з її приміщень (1922 відійшли до ВУАН), прийняв за описом обидві лавр. б-ки і передав їх ВУАН, а також ініціював (спільно з *Ф. Шмітом*) заснування Лавр. музею культів та побуту. Для його створення сформовано спец. комісію, до складу якої, окрім *Ф. Морозова*, увійшли мистецтвознавець [Ф. Ернст](#) і художник *А. Середа*. 1923 *Ф. Шміт* організував звернення Археол. комітету ВУАН до Київ. губерн. виконкому з пропозицією утворити на тер. Лаври музейне містечко, відповідні матеріали було надіслано до Наркомосу РСФРР. Згідно з рішенням Київ. губерн. виконкому значну частину тер. і споруд Лаври передано губерн. відділу соц. забезпечення під інвалідне містечко, однак найвидатніші істор. пам'ятки – собор Успіння Пресвятої Богородиці, церкви Свято-Троїцьку та Всіх святих, братські корпуси й ін. споруди (загалом 23) залишено за губерн. відділом нар. освіти. Археол. комітет ВУАН запропонував проголосити пам'ятки Лаври держ.

історико-культур. заповідником. Згодом до нього передано збірки Церковно-археол. музею при Київ. духов. академії, колекції культових речей Київ. Свято-Михайлів. Золотоверхого собору, Київ. Свято-Флорів. Вознесен. монастиря, Київ. Брат. Богоявлен. монастиря, Київ. Свято-Микіл. пустин. монастиря, Видубиц. Свято-Михайлів. чол. монастиря, *Софійського собору*. Музею відведено будинок митрополита, де також зберігалися художньо-істор. цінності Лаври. У червні 1923 – квітні 1924 його очолював Ф. Шміт (хранитель – Ф. Морозов), від 1 травня 1924 – археолог [П. Курінний](#). Станом на 1925 у фондах музею було 82 тис. од. зберігання, систематизов. у 8-ми відділах: металів, станк. живопису, тканини та шитва, нумізматики, культів, історії Лаври, манускриптів, друку. Діяли фотоархів і портретна галерея, розпочато створення відділів укр. книги й книгодрукування, стародруків і буд. техніки. 29 вересня 1926 ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко». У положенні «Про Всеукраїнське музейне містечко» (1927) визначено закріплену за ним тер. (у межах стародав. і нових фортеч. укріплень) та осн. функції: збереження, охорона, вивчення, реставрація культурно-істор., архіт., побут. ансамблю Лаври, проведення археол., археогр., істор. дослідж. тер. і цінностей заповідника. До його складу увійшли: Лавр. музей культів та побуту з відділами шиття і тканини, металу й каменю, станк. живопису, письма і друку, історії Лаври, порівнял. історії релігій, нумізматики; Музей старої укр. буд. техніки; Всеукр. реставрац. майстерня; Ближні та Дальні печери; собор Успіння Пресвятої Богородиці; церкви: Свято-Троїцька надбрамна, Спаса на Берестові, Здвиження Чесного Хреста Господнього, Всіх святих, Різдва Пресвятої Богородиці, Зачаття св. Анни; дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах; фортечні мури з баштами і церквами; архів Києво-Печер. лаври, її бібліотека та бібліотека митрополита Київ. і Галиц. *Флавіана* (Городецького); архівні фонди центр. і Київ. окруж. архів. упр.; екскурс. і допоміжна служби. З Ленінграда (нині С.-Петербург) перевезено приватну збірку *П. Потоцького*, на основі якої створ. «Музей України». На тер. заповідника також діяли музеї ВУАН: Укр. театр. і Діячів укр. науки та мистецтва. 1930 до складу заповідника (на правах філій) увійшли закриті для реліг. відправ [Володимирський собор](#) і Софій. собор, що, як і Лавра, почали виконувати функції антиреліг. музеїв. У різний час у Всеукр. музей. м-ку працювали [М. Касперович](#), *В. Ляскоронський*, *І. Моргилевський*, *К. Мощенко*, *О. і М. Новицькі*, *П. Попов*, *Є. і М. Рудинські*, *П. Рулін*, *Ю. Сіцінський*, *В. Шугаєвський*, поза штатом або тимчасово – [Ф. Красицький](#), *І. Макушенко*, *В. Меллер*, *С. Паньківський* та ін. 1932 заповідник перевіряла Комісія ЦК КП(б)У, яка критикувала роботу працівників за відсутність класового підходу в наук. діяльності та захоплення старовиною. Після перевірки наук. і тех. штат замінено співроб., «відданими справі соціаліст. будівництва». 1939 за створеним замість музею культів та побуту Центр. антиреліг. музеєм УРСР закріплено 10 корпусів, собор Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Троїц. надбрамну церкву, церкву Всіх святих, Велику лавр. дзвіницю, церкви Дальніх печер, Ближні та Дальні печери. Частину корпусів заповідника передано Центр. істор. музею ім. Т. Шевченка (нині

[Історії України Національний музей](#)). У цей час у Лаврі розміщувалися також Театр. музей і Музей революції. На базі бібліотеч. фондів заповідника створ. Держ. істор. бібліотеку УРСР (нині [Історична бібліотека України Національна](#)), а на основі архівів Лаври, Київ. духов. консисторії, культових установ Правобереж. України та низки ін. організацій – Центр. істор. і окруж. архіви. Після нападу Німеччини на СРСР влітку 1941 частину збірок евакуйовано, однак значна кількість колекцій експонатів залишилася і з часом була вивезена окупантами: з істор. музею – колекції зброї, документів 15–18 ст., нумізматики; із собору Успіння Пресвятої Богородиці – срібні ризи, царські врата, Євангелія в срібних оправах, три срібні гробниці, збірку тканини і парчі; документи з архівів київ. митрополитів, книги з 6-ки митрополита Флавіана, частину зібрання П. Потоцького тощо. За нез'ясов. обставин 3 листопада 1941 підірвано собор Успіння Пресвятої Богородиці. Після визволення Києва 13 листопада 1943 поновило роботу упр. заповідника. 30 травня 1944 постановою РНК УРСР «Про відновлення діяльності державного історико-культурного заповідника “Києво-Печерська лавра”» за заповідником закріплено верхню та нижню тер. Лаври, церкву Спаса на Берестові й Видубиц. Свято-Михайлів. чол. монастир. Частину корпусів передано в оренду різним установам і організаціям, частину продовжували використовувати у якості житл. приміщень. На тер. Ближніх і Дальніх печер до 1961 діяв відновлений за нім. окупації чол. монастир. Гол. напрямками діяльності заповідника впродовж тривалого часу залишалися відбудовчі та ремонтно-реставрац. роботи, збирання і повернення музей. цінностей, зокрема й вивезених у Німеччину. 1987 на базі заповідника і музеїв, що діяли на його тер. (Книги і книгодрукування, Укр. нар. декор. мистецтва, Театр., муз. і кіномистецтва), організовано перше в УРСР музейне об'єднання. Від 1988 частину тер. заповідника та належ. йому споруд повернуто Церкві, яка відновила чол. монастир – Свято-Успен. Києво-Печер. лавру; від 1992 тут знаходиться резиденція митрополита УПЦ МП, діють духовні семінарія та академія. Враховуючи значне історико-художнє значення архіт. ансамблю Лаври у розвитку вітчизн. і світ. науки, культури й освіти, 14-а сесія Міжуряд. комітету ЮНЕСКО з питань збереження всесвіт. культур. і природ. спадщини, що відбулася 7–12 грудня 1990 у м. Банф (Канада), внесла архіт. ансамбль Лаври до Списку об'єктів всесвіт. спадщини. Указом Президента України 1996 заповіднику надано статус національного. Нині у його фондах – понад 71 тис. музей. предметів: іконопис лавр. школи живопису, рукописи і вид. лавр. друкарні; збірки гравюр, творів станк. мистецтва, культового одягу, гаптування, тканини, вишивки, буд. матеріалів; фрагменти декор. оздоблення архіт. споруд; мист. вироби з дорогоцін. металів. Серед унікал. – плінфа з написами і клеймами давньорус. майстрів, шиферні плити з рельєф. зображеннями 11 ст., хрест преподоб. Марка Печерника 11 ст., вироби відомих майстрів 16–19 ст. І. Равича, С. Стрільбицького, М. Юревича, плащаниця 1561, сакос (верхнє архієрей. богослужбне вбрання) – подарунок монастирю гетьмана І. Скоропадського, ікона «Зішестя до пекла» 15 ст., мармуровий надгробок генерал-фельдмаршала графа П. Рум'янцева-Задунайського (скульптор І. Мартос, 1805). Заповідник влаштовує різноманітні тимчас. і стаціонарні виставки (темат. і колекц.), від

2001 публікує зб. наук. праць [«Лаврський альманах»](#), а за матеріалами наук. конф. – зб. доповідей «Могилянські читання», видає каталоги виставок, путівники, темат. збірки праць і монографії. Архіт. ансамбль монастиря займає тер. пл. 22 га, що складається з 4-х різних за розмірами та просторовою структурою комплексів. На відносно рівному плато навколо собор. майдану знаходяться споруди верхньої тер. Лаври, в улоговині на невеликому уступі схилу гори – комплекс споруд Ближніх печер, далі, на верхніх точках узгір'я, – комплекс Дальніх печер. Ізольов. один від одного підземні ходи заг. протяжністю понад 500 м складають 2 лабіринти. Вони вириті у лесоподіб. породах на глиб. 5–20 м від земної поверхні й мають ширину 1–1,3 м (назви печер пов'язані з їхньою віддаленістю від гол. споруди – собору Успіння Пресвятої Богородиці). На Пд. від монастир. муру – Гостиний двір. На тер. Лаври розташ. понад 200 пам'яток археології, архітектури, історії та монум. мистецтва. Після тривалих дискусій, 1998–2000 у формах, притаманних йому в період бароко, зі збереженням автентич. частин храму, вцілілих після вибуху 1941, відбудовано осн. складову архіт. ансамблю Лаври та православ. святиню – собор Успіння Пресвятої Богородиці. До унікал. пам'яток підзем. архітектури належать церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці (11–19 ст.), преподоб. Антонія (16–19 ст.) та Варлаама (17–19 ст.) Печерських – у Ближніх печерах; церкви Благовіщення Пресвятій Богородиці (11–20 ст.), Різдва Христового (11–19 ст.), преподоб. Феодосія Печерського (17–19 ст.) – у Дальніх печерах. Рідкіс. пам'яткою, що поєднала форми давньорус. архітектури і доби бароко, є Свято-Троїц. церква над Святою брамою (2-а пол. 11–18 ст.), яскравими пам'ятками доби укр. бароко кін. 17–18 ст. – мур із брамою побл. Великої лавр. дзвіниці, вежі Іоанна Кушника, церкви: Онуфріїв. (Палатна) і Пд. (Годинникова), Здвиження Чесного Хреста Господнього, Всіх святих над Екон. брамою, Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця поряд з нею, т. зв. Ковнірів. корпус, друкарня, будинок митрополита, екон. корпус, келії собор. старців, келії крилошан та ін. До доби бароко належать також Велика лавр. дзвіниця, споруджена 1731–45 за проектом Й.-Г. Шеделея, і низка оборон. споруд, серед яких – оборонні мури верхньої тер. Лаври, підпір. мур на Ближніх печерах, галерея з підпір. муром на Дальніх печерах, нижня брама (Печерна, або Пд.), побудовані за проектами Д. Аксамитова, Д. Дебоскета, Ш.-П. де Шордона. У 1-й пол. 19 ст. – 1850-х рр. зведено Пн. вежу (Малярну), кілька корпусів брат. келій і лікарні, вхідний павільйон галереї до Ближніх печер, будинок настоятеля Дальніх печер тощо. У цей час у Лаврі працювали арх. П. Дзичканець, І. Кедрін, А. Меленський, Г. Наумов, П. Спарро, О. Якушкін. У 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст., коли на тер. монастиря велося інтенсивне будівництво, за проектами [Є. Єрмакова](#) зведено церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці (1904–05), будинок для б-ки митрополита Флавіана (1908–09); *В. Ніколаєва* – Трапезну палату з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських (1893–95), брат. келії (1899); *В. Сичугова* – будинок іконопис. школи і майстерні (1880–83) та ін. Поза тер. монастиря розташ. церква Спаса на Берестові 12 – поч. 19 ст. У її структурі збережено частину давньорус. споруди, яку впродовж кількох століть добудовували; вціліли також розписи, виконані за Петра Могили. Наземні храми Лаври оздоблено розписами, що мають

значну мист. цінність (переважну більшість виконали монастир. художники та їхні учні). Визнач. пам'ятками мистецтва доби бароко є Свято-Троїц. церква над Святою брамою, оформлена у 18 ст. художниками А. Галиком, І. Максимовичем, Ф. Павловським, А. Улазовським та ін. На поч. 20 ст. у Лаврі плідно працював [І. Іжакевич](#). За його проектом і під його керівництвом розписано церкву Всіх святих над Екон. брамою, він брав участь в оздобленні Трапезної палати з церквою в ім'я преподоб. Антонія і Феодосія Печерських, виконав розписи уступів мурів побл. Святої брами, на яких зобразив собори преподобних Ближніх і Дальніх печер Києво-Печер. лаври. У підзем. і більшості назем. церков збереглися автентичні іконостаси, виконані укр. різьбярями. Значну істор. цінність становить лавр. некрополь. В Антонієвих (Ближніх) печерах з келією (1062) та пам'ятним місцем поховання Антонія Печерського (1073) також покояться святі мощі 73-х преподобних. Серед них – лікар Агапіт (бл. 1095), іконописець Алімпій (бл. 1114), ігумен Печерський Варлаам (бл. 1065), єпископ Переяславський Єфрем (1098), билинний богатир Ілля Муромець (бл. 1188), єпископ Туровський Лаврентій Затворник (бл. 1194), Марко Печерник (кін. 11 – поч. 12 ст.), Микола Святоша (у миру – князь луцький Святослав Давидович; 1143), Нестор Літописець (бл. 1114), один із засн. монастиря Никон Великий (1088), єпископ Новгородський Нифонт (1156), архімандрит Печерський Полікарп (1182), єпископ Владимирський Симон (1226). У Феодосієвих (Дальніх) печерах – 51 поховання: архімандрита Печерського Ігнатія (1-а пол. 15 ст.), князя Ф. Острозького (у постригу – Феодосій; 1446), архієпископа Новгородського Феофіла (бл. 1482), митрополита Тобол. і Сибір. Павла (Конюскевича; 1770), митрополитів Київ. і Галиц. Філарета (Амфітеатрова; 1857) і [Володимира](#) (Богоявленського; 1918) та ін. Багато поховань втрачено, найбільше – у соборі Успіння Пресвятої Богородиці, де покоїлися визначні церк., держ., політ. і культ.-осв. діячі. На верхній тер. Лаври поховані: держ. діяч Рос. імперії *П. Столипін* (1911); мистецтвознавець, етнограф, історик, музей. діяч *Д. Щербаківський* (1927); політ. діячі доби Гетьманщини І. Іскра та В. Кочубей (1708); на тер. Ближніх печер: схиархієпископ Антоній (Абашидзе; 1942); Київ., Поділ. і Волин. генерал-губернатор О. Безак (1869); останній ректор Києво-Могилян. академії, архімандрит Мелетій (Носков; 1848); на тер. Дальніх печер: намісники Лаври Калліст (Стефанов; 1792), Іоїль (Воскобойников; 1800); архімандрити Лаври Амвросій (Булгаков; 1920), Антоній (Петрушевський; 1912), Димитріан (Щербак; 1921); архієпископ Псковський, Ізборський і Нарвський, просвітник і письменник Варлаам (Ліницький; 1741), ректор Києво-Могилян. академії архімандрит Давид (Нащинський; 1793); ігуменя Олексіїв. монастиря у м. Арзамас (Росія) Олімпіада (Стригальова; 1828); живописець, фініфтяр Феодосій (Ааронський; 1825); генерал-фельдмаршал Ф. фон дер Остен-Сакен (1837); генерали від інфантерії П. Красовський (1843) і П. Кайсаров (1884), генерал-майор М. Леонов (1878), генерал-лейтенант С. Леонов (1899); київ. коменданти генерал-лейтенанти Й. Мусницький (1866) і П. Турчанінов (1839); військ. і держ. діяч, дипломат Є. Путятін (1883) та ін.; у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах: митрополити Київ. і Галиц. Арсеній (Москвін; 1876), Філофей (Успенський; 1882), Іоанникій (Руднєв; 1900), *Феогност* (Лебедев; 1903), Флавіан

(Городецький; 1915); полтав. полковник П. Герцик (1700); у церкві Зачаття св. Анни на Дальніх печерах: єпископи Полтав. Олександр (Павлович; 1874), Могильов. Євгеній (Шершилов; 1897), Архангел. і Холмогор. [Іоанникій](#) (Надеждін; 1901); військ. інж. і чернець Лаври О. Якушкін (1823). На тер. заповідника розташ.: [Книги і друкарства України Музей](#), [Історичних коштовностей України Музей](#); [Українського народного декоративного мистецтва Національний музей](#); [Театрального, музичного та кіномистецтва України Музей](#), Виставка мікромініатюр М. Сядристого, [Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара](#), [Українське товариство охорони пам'яток історії та культури](#), [Пам'яткоохоронних досліджень Науково-дослідний інститут](#) та ін. установи.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Яремич С. Памятники искусства XVI–XVII вв. в Киево-Печерской лавре. К., 1900;
2. Логвин Г. Н. Киево-Печерская лавра. Москва, 1958;
3. Килессо С. К. Киево-Печерская лавра. Москва, 1975;
4. Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник. К., 1979;
5. Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник: Фотопутеводитель. К., 1983;
6. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. К., 1992;
7. Візантія і Київська Русь: Каталог виставки. К., 1997;
8. Дива печер лаврських. К., 1997;
9. Скарби Києво-Печерської лаври: Фотоальбом. К., 1997;
10. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник: Фотопутівник. К., 1999;
11. Церковні старожитності XVI–XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог виставки. К., 1999;
12. Барви народного мистецтва. Український іконопис, різьблення, музичні інструменти XVII–XX ст.: Каталог виставки. К., 2000;
13. Духовна спадщина подвижників Христа відлунням пам'яті жива: Каталог виставки. К., 2001;

14. Полюшко Г. В. Втрачені скарби Лаврського музею: пошуки і знахідки. К., 2001;
15. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX століття. К., 2001;
16. Українська ікона трьох століть: Каталог виставки. К., 2001;
17. Кочубинська Т. В. Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври: Матеріали для екскурсій. К., 2002;
18. Вклади та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI – початок XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. К., 2005;
19. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). К., 2005;
20. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври: Каталог. К., 2005;
21. Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог. К., 2005.

Бібліографічний опис:

Києво-Печерський історико-культурний заповідник Національний / Л. Д. Федорова //
Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І.
Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних
досліджень НАН України, 2012. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-11899>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України
([докладніше](#)).